

TÜRK DİLİNDE ÜNSÜZ DÜMESLER, NEDENLER VE TÜRLER *

THE CONSONANT DROPS, ITS REASONS AND VARIETIES IN TURKISH

*Nadir İLHAN*****Özet:**

Türkçede ünsüz dümesinin temel sebepleri olarak Türkçenin asli sesi olmayan ünsüzlerin dümesi / alınma kelimelerin dilin bünyesine uydurularak alınırken meydana gelen dümeler; Türkçenin asli ünsüzlerinin lehçe, üve ve a ızların olu umunda toplumsal tercihlere ba lı olarak dümesi, sesin özelli ine ba lı olarak dümeler gibi üç temel sebebi görülmektedir.

Düen ünsüzlerin durumu açısından da; kalıcı dümeler yazı diline yansıyan dümeler; geçici dümeler a ızlarda görülen ve bir yazı dili içerisinde bölgeden bölgeye de i ebilen dümeler göstermektedir. Her iki tür düme de Türkçede çokça görülmektedir.

Düen ünsüzün yeri açısından; kelime ba ı, içi ve sonu ile ek ba ı ve sonunda ünsüz dümeler görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ünsüz dümesi, Kalıcı ünsüz dümesi, Geçici ünsüz dümesi

43

Abstract:

The consonant drops not being the basic sounds of Turkish as the main reasons of the consonant drops in Turkish are of three basic reasons such as the drops occurring while taking the foreign words by making them appropriate into the language structure, the drops of Turkish main consonants in the formation of the dialect, accent and mouths depending on the social preferences and the drops depending on the sound features.

With respect to the case of the dropped consonants; the permanent drops show the drops reflected to the written languages, the temporary drops show the ones seen at mouths and changable ones from region to region in a written language. Both types of the drops are seen in Turkish a lot.

With respect to the places of dropped consonant in Turkish, the consonant drops are seen at the beginning, in middle and at the end of the word, and at the beginning and at the end of the affixes.

Key words: Consonant drop, Permanent consonant drop, Temporary consonant drop

* Bu yazı Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün tarafından düzenlenen Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumunda sunulan bildiriye dayalı olarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Elazı nadirilhan@hotmail.com

Giri :

Türkçe dünya dilleri içerisinde konu uldu u co rafî sahanın geni li i ve tarihî geçmi i açısından dünya dilleri arasında ilkler arasında yer almaktadır. Köklü bir geçmi i olan Türkçenin bugün yazı dili olarak kullanılan yirminin üzerinde lehçe veya ivesi bulunmaktadır.

Lehçe/ ive ve bunların yazı dili hâline dönü ememi kolları olan a ızların olu masında, dilin kelimelerinde meydana gelen ses olayları yanında, bir kısım gramer ekillerindeki -yapım ve çekim eklerinde- farklıla malar, kelime hazinesindeki de i meler gibi çe itli etkenler rol oynamaktadır. Lehçelerin

Ünsüz dü mesî, dilin aslî kelimelerinde veya alıntı kelimelerinde görülen ve kolay söyleyi e yönelme veya lehçe lemeye ba lı olarak ortaya çıkan bir ses olayıdır. Nevzat Özkan da ünsüz dü mesinin nedeni ve dü en ünsüzler ile ilgili olarak “*Gagavuz Türkçesi’nde de daha rahat söyleme eğilimine bağı olarak ünsüz düşme olayları görülmektedir. Ön, iç ve son seste düşen belli başlı ünsüzler şunlardır: ğ, h, k, l, n, r, t, v, y.*” (Özkan, 1996: 84) demektedir.

1. Ünsüz Dü mesinin Nedenleri:

Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım adlı eserde, “*Seslerin birbirleriyle olan ilişkileri sırasında gramer birliğinin bünyesindeki ünsüzlerden biri düşer, buna ünsüz düşmesi denir. Türkçede en çok düşme eğilimi gösteren ünsüzler damak ünsüzleri (k, g, ğ) ile akıcı (l, n, r) ünsüzlerdir*” ekinde açıklanan ünsüz dü mesî için belki ba ka nedenler de tespit edilebilir, ancak ünsüz dü mesinin temel nedenleri a a ıdaki gibi sıralanabilir:

1. Türkçenin aslî sesi olmayan ünsüzlerin dü ürülmesi / Alınma kelimelerin dilin bünyesine uydurularak alınırken meydana gelen dü meler.

2. Türkçenin aslî ünsüzlerinin lehçe, ıve ve a ızların olu umunda toplumsal tercihlere ba lı olarak dü ürülmesi.

3. Sesin özelli ine ba lı olarak dü ürülmeler. Örne in akıcı ünsüz r’nin telaffuz zorlu u, y’nin yarı ünlü de erinde ve akıcı olması vb. ebeplerden bazı ünlüler kolayca dü ürülmektedir.

2. Ünsüz Dü mesinin Türleri:

2.1. Dü en Ünsüzün Yeri Açısından Ünsüz Dü mesî:

Dü en ünsüzün yeri açısından ünsüz dü melerine bakıldı ında, kelime kökleri ve ekler açısından öyle bir durum kar ımıza çıkmaktadır. Kelime köklerinde ünsüz dü mesî kelime ba ında (ön seste), ortasında (iç seste) ve sonunda (son seste) olmak üzere üç yerde olabilmektedir. Eklerde ise ünsüz dü mesî ek ba ında ve ek sonunda olmak üzere iki ekilde kar ımıza çıkmaktadır.

2.1.1. Kelimelerde Ünsüz Dü mesî:

2.1.1.1. Kelime Ba ında Ünsüz Dü mesî:

Dü en ünsüzler, “*b-, h-, n-, v-, y-*” sesleridir. Bu seslerden “*h*” ve “*v*” ünsüzleri, Eski Türkçe dönemi metinlerinde görülmemektedir. Kelime ba ında dü en bu ünsüzlerden yazı dilinde görülen örnekler, kalıcı dü meler olmasına kar ılıklı, a ızlarda görülen dü meler geçici ses dü meleridir.

“*b- > ø*”: “*b*” sesi özelli i itibarıyla sa lam bir ses olup Türkçenin bütün lehçelerinde kullanılan bir sestir. Ancak “*b-*” sesinin lehçe özelli i olarak bazı lehçe ve ıvelerde toplumsal tercihlere ba lı olarak “*v-*”ye, “*m-*”ye ve “*p-*”ye dönü tü ü görülmü tür. Bununla birlikte, Eski Türkçedeki “*bol-*” fiilinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde, bazı ça da lehçe ve a ızlarda “*b-*”siz ekliyle

kullanıldı ı görülmektedir. “bol-” fiilinin “ol-” ekindeki kullanıma bürünmesinde metinlerde, herhangi bir ara devre veya ekil görülmemektedir. Eski Türkçe metinlerde “ol-” ekli görülmedi i için, kelimenin “bol-” fiilinin ba ındaki “b-”nin dü mesiyle ortaya çıktı ı dü ünülmektedir.

“*Kelime başındaki b- sesi bol- fiilinde düşerek ol- şeklini almıştır. ola 2a.10, 2b.1 < bol-, olan 62a.17 < bol-, olma 2a.4, 30a.7 < olun-*” (İlhan, 2009: 93); bol- > ol- ikililik arz eder (MS).

“h- > ø”: em erim, ám ira (E A); aḫaret, oparło (Er A); i ırıtḫ (hıçkırık), aḫaret (hakaret), oḫ a (hokka), seyın (Hüseyin) (GKAYA); aḫıyḫat, èlek < hel k, li < h l , èp < hep (BKTm); Asan, Üsön (Hüseyin), uruyat (hürriyet), aba (hava), acat (ihtiyaç), adal (helal), apta (hafta), ar (her), urmat (hürmet), ukuk (hukuk), önör (hüner), öküüm (hüküm), ökmöt (hükümet), esep (hesap), ese (hisse), eç (hiç), azır (hazır: imdi). (KTG); avla- < havla-, izmekar < hizmetkar, ükümet (KTA); Fatma Hanım > Fadim_ nım (NYA); epzin (hepsini), oca (hoca), azır, erkez, asretler, ıısım (hısım), elal, ayvannıñ da, ediye, em (PKTA); açan < haçan (ne zaman), Asan, iz < hıza (R A).

“*Ön seste h düşmesi: a, e, i, o ve ö ünlüleri yanında görülür: a ünlüsü yanında: alkayı (M. 81), angısı (D.Ö.73), azırlamış (İ. T. 141) < Ar. hâzir+la, afta (İ.T.21), < ETT hefte, T.T. hafta, aset (M. 74) < Ar. hâsed, ayın (D.Ö.121) < Ar. hâ’in, e ünlüsü yanında: erif (İ.T.144) < Ar. harîf, T.T. herif, eniz (İ.T.108) < ETT henüz, ergele (C. Y. 84) < ETT hergele, esap (D.Ö.83 1) < Ar. hesâb. Diğer ünlüler yanında: izmet (İ.T.90) < Ar. hizmet, üük (İ.T.86) < Türk. Höyük*” (Özkan, 1996 : 85).

“n- > ø”: oomat (nimet), asaat (nasihat), apaz (nefes), açar (naçar), ım (nem) (KTG).

“v- > ø”: urdu, ura, uruldum (E A); uruldum (Fiilin eski ekline dönü olarak algılanması gerekti i belirtilir, s.56.) (KBAYA); uru - (vuru -), ökül (vekil), ucut, ucdan (vicdan), orat (vefat), osuyat (vasiyet). (KTG); ücut (vücut) (NYA).

“y- > ø”: ilan (AYA); inçü, it- (yit-), iti < yiti (keskin) (BD); utardız, üzük (E A); ılan, ıldırım, igit, it- (yit-), üreyh (yürek), üz, üz-, üz göz, üzüyh, üsgel-, gaz a i (Er A); ılan (yılan, DLT 783), bugün yirde ilanlar yir yüzini (H 2378), ilansuz (H 2216), ılduz, ırak, ırla-, it-, incü (ETT); üsgeg, üz, üreg, üzgec, o ari, igirmi (GKAYA); uya < yuya < yuva (BKTm); üsúF, ük, igidim, ılanı, iḫamaz. (KBAYA); ilân < ET yılan (ÖTG); ika- < yıka-, ilan, ipran- < yıpran-, irmi (R A)

2.1.1.2. Kelime Ortasında Ünsüz Dü mesi:

Kelime içi dü melerinde “-b-, -d-, -f-, -g-, ğ-, -h-, -k-, -l-, -n-, -r-, -s-, -t-, -v-, -y-, -z-” ünsüzlerinin dü tü ü görülür. Dü en “-v-”lerin bir kısmı “-b-”den dönü ümle ortaya çıkan ekillerdir. Örne in “*calooru-* (yalvar-), *cooş* (< yabaş < yavaş)” (KTG) gibi. Eski Uygur Türkçesi Sözlü ü’nde kelime içi “-g-, -k-, -l-”li örnekler, Türkiye Türkçesinde bu ünlülerin dü ürlmesiyle kullanılmaktadır.

“yalanguz (yalnız), yalkamak (yala-), yapırgak (yaprak), olturmak (otur-), ingek (inek) vb. gibi” (Cafero lu, 1968).

“-d- > ø”: genilerinin (AYA); günüz (E A); günüz (GKAYA); afanım efendim (KBAYA); ini < indi < imdi (R A); günüz (EA).

“-f- > ø”: çüt (çift), ökesini (öfkesini), yuğa (AYA); çüt, çüte, mısd _a (E A); yuha (GKAYA); eder: sufısa- 119a/4 > susa- 122b/7 ekilleriyle ikililik arz (MS); ç tçü_ mi . (KBAYA); teviK, yu a (KYA); öfke > ke, kelen-, yuğa, çit çıbıh (NYA); hoş e < hoşke < öfke (R A); yuğa (EA); çit (Af.Din.), çitlik (Den.Çiv.), m tü (Den.Tav.) (GBAA).

“-g- /- - > ø”: Esasında bu ses, Türkçemizde dilin sa lam seslerinden biri olarak kabul edilir. Dilin sa lam seslerinin normalde dü ürülmemesi gerekir. Ancak lehçeyle meye ve toplumsal tercihlere ba lı olarak bu ses Türkçenin bir kısım lehçelerinde, bazı durumlarda dü ürülmü tür. Bu dü ürülmelerin bir kısmı geçici dü meler iken bir kısmı lehçe özelli i olarak kalıcı dü meler ekinde görülmektedir.

hanısını (AYA); kerek < kergek, arılı < arı lı (BD); Ek sonundaki “-g- /-ğ-” sesleri dü mü tür (ETT); i gek > i ek 141a/5, kız an > kızan 220b/1, kergek > kerek 46a/4, kul ağ > kulak 33a/8, or a > orağ 480a/7; ikili kullanım ekindeki bul a- > bula-; *fülden isim yapma eki -ğuçı/ -ğüçi, -ğıçı/ -ğiči*: kıl-ıçı 25a/3, oku-yuçı 182a/4, tök-üçi 28b/4; *partisip eki -ğan*: kal-an (kurb nlığını) 367b/4, to -an (o lan) 402a/8; *gerundium eki -gınça*: çık-ınça 330a/7 (MS); altoo < altagu: altısı, biröö < biregü, boor < bagır: ba ır, buu < bugu: bu u, cuur- < yogur-, ceen < yegen (KTG); *İç seste bir ünlü ile bir ünsüz arasında*: hani< hangi, k va< kavga, peyamber< peygamber. (R A); s de (Man.Som.), ra- (Den.Çiv) (GBAA).

“- - > ø”: ölen, deél (AYA); öğretmen, öle, foturaf, kelolan, öránacah (E A); foturaf, esdafurullah, ereti (i retı), ide (i de), ine (i ne), iren- (i ren-) (Er A); y mur, marullan- (ma rurlan-) (GKAYA); ratman mı (KBAYA); acam < -aca ım, -acan < -aca ım, -acayıs < -aca ız, a ya < a a ıya, bua < bu u, olan < o lan, souk < so uk, (e i > i) de il > dil (KTA); foturaf, y mır, anı (ka nı), s dıç, d nek (KYA); rı-, zına, y mır, lah, d ru, ra -, b da, ret- (NYA); buday, t ru, ulu (o lu), sorm < sormaa < sorma a, ma , cayma , orba , berme . (PKTA); baa la- < ba ı la-, ba r- < ba ır-, gele e m, ded muzı, kaba , erke . y mur y mi , larum (a larım), dô i < do ru, li (o lu), am < a am < ak am (R A).

“-h- > ø” areli, heralda, mamuzu, pelivan, basını (bahsini) (AYA); ramet, mamut, tembeli, makemeye (E A); direm, esap (ashap), mapıs/mapus, meçul (Er A); zaban n, direm, meseb, mapus, cepe. (GKAYA); aleyısalam, amaT. (KBAYA); baa (paha), daarat, kaar (kahır), aar (ehir), möör, möönöt (mühlet), köönö (köhne). (KTG); *Yanındaki ünlüye tesir etmeden*: ejdera < ejderha, me ur < me hur, übe < üphe, l na < lahana, (uha >) m rebe. *Kısalma*: anatar < anahtar, ret < ahret, k ve < kahve (KTA); an tar, met, fe, t ta *örneklerinde yanıdaki ünlüyü uzatır*. Cepe, direm, ha e (ha ha) (KYA); mahsül > m sıl, muh keme >

m keme, m mıt, z met, cepe (NYA); daa < daha, m abbet, seyaat, p li (pahalı), raatsız. b riye < bahriye, epe, tiyaç, m rum, me u , p lefan < pehlivan, sabalan óret (óhret) (R A); fetet-, mamuz (EA); vä (Man.Som), umum nä (Man.Kul.), mapıs (z.), säro (Af.Din.). (GBAA).

“-k-/-k- > ø”:

eletronik (AYA); getirecesiz (E A); eksik > èsik, seksen > sèsen (GKAYA); ütey < öteki, alacasın, gürecesinıs (göreceksiniz) (KTA); v mecedim, arnavuTluda (KYA); yüksel- > y sel-, yüksek > y sek, sik, s sen, sür-, yo > y (NYA); sata asun, ala asen, ide esun (R A); *Özellikle “-cäk” gelecek zaman ekinde karşılaştırılır:* am (Man.Som.), y säk (Man.Som.), satc na (Ay.Kar.), ösüz (Den.), tan c mi (Den.Acp.), yapçasıñ (Den.Tav.) (GBAA).

“-l- > ø”:

onarı, ahip, dümbekler (dümbekler) (AYA); kiltür- ~ kitür- (BD); bo atTı ı, atmıs, dinemedem, atmı , bimem, osun, ah (E A); dada (dal+da), atmı , asvat, at_tarafdan, bo at- (bo alt-) (Er A); getir- < keltür- (DLT 298), getir getir neyi (D 45-4), getürdi (D 163-3), getürmi dür (D 140-6), otur- < oltur- (DLT 438, UYS 111, Alt.gr.s. 321), oturalı (D 147-12), oturdı (H 872), oturmı (H 9836), oturdı (H 880) (ETT); atmı , düzet-, gağ- (GKAYA); bo adam (bo altayım), atmı (KBAYA); fa (kalfa), dı g di, suñ *örneklerinde düşen sesin yanındaki ünlü uzar.* (KYA); ikbaharda, al - > gağ-, Hağ (halk), nasısñ (NYA); kegen, kese, totırar < doldurur, kemedi (PKTA); *İç seste bir ünlü ile bir ünsüz arasında:* beki < belki, iskemi < iskemle, sun < olsun. ıñ < ilk, atmı < altmı , bo at < bo alt-. (R A); k k (Man.Som.), mıyor (Man.Som.), gädi (z.Url.), dum (Den.Tav.), g süñ (Ay.Kar.) (GBAA).

“-n- /-ñ- > ø”:

onuki (AYA); ç kü, isanın, buleri, olere, sora (E A); ge (genç), reyh (renk), tırasformotor, sora, tari (tanrı) (Er A); tuc (tunç), sora, beiz (beniz), T ri (Tanrı), bular (GKAYA); s ra, b lar, izıbatları (KBAYA); caak (yanak), köön (gönül), maa (bana), saa (sana), söök (<süñük: kemik). (KTG); dek (denk), ge İz, irek < irenk, pezevek, piri , sora (KYA); rençperlik > ire berlik, pirincin > piricin, s ra, ge oca (NYA); bular, bolar. *Öğrenilen geçmiş zaman “-gan” ekinde:* cıy asın (toplamı sın), yap asın, kalgaman, ópkeleme < öfkelenme, s ra, s ra (PKTA); bula < bunlar, olar < onlar, sora <sonra (R A); re ber, piri , ge . (EA); s ra, san, s (z.). (GBAA).

“-r- > ø”:

diyolar, yimbe , soña, bi ey, çılçılbah (AYA); kutkar- < kurtkar- (kurtar-), idi ~ irdi (BD); deslere, mezalı da, sona, niyolar, bi aç (E A); asdudtur-, biga , bi e, bo li (borçlu) (Er A); a lı , Baybut (GKAYA); *İkililik arz eder:* ir- > i- (MS); yimb , sona. (KBAYA); biçok, çikin, döt, deyol , ondan son , remuk, v dir, yimbe (KYA); o dum (korktum), tesle-, a it-, döt biñ, alısñ (NYA); e-dim < ET er-, qutul- < ET kurtul- (ÖTG); akasina < arkasına, arkada lalan < arkada larla, bi üsen < bilirsen, otumi < oturmı , s na, ku um < kur un. *İç seslerde aynı hecede yer alan komşu ünsüzler yanında:* kık < kırk. (R A); ha lih < harçlık, sep- < serp-. (EA); gidäkän (Man.Som.), a sı (Man.Al .), täsi (z.Url.), hu ad cı (z.Ber.),ç af (Den.). yirmi (Küt., U .), götürmü lä (Den.Çiv.) (GBAA)

“-s- > ø”: hepı de, anar it (E A); (- s- > - - > - -) akıllımı in, ne onu mamu uñ (KYA); almı san > almısan > almısan, vurmazsan > vurmısan > vurmısan (EA).

“-t- > ø”: raslar, aptezini, üslerini (E A); yassi, hızmekger (GKAYA); alpis (altmı) (BKTM); çifçi (KTA); çifçi, çiflik, raslamı , üslerine (KYA); çifci, hızmekar (NYA); serbessñíz, sıp ílíkte (çiftçilikte), dosuñ, astsubay (PKTA); *İç seslerde aynı hecede yer alan komşu ünsüzler yanında*: mesler < mestler (R A); üsba (EA).

“-v- > ø”: töbeler (AYA); firdes, dömağ, töbe, da_ l (E A); dö ür-, çögen (çevgen), löbet, arıpa (Avrupa), goboy (kovboy), düdi (dövdü) (Er A); dö ür- (dev ir-), evel (evvel), töbe (GKAYA); uru < u ru < o rı (BKTM); coop (cevap), door (devir), koom (kavim), nooruz (Nevruz), oluya (evliya), soop (sevap). calooru- (yalvar-), töö (deve), dool (davul), coo (< yaba < yava) (KTG); auç/a^vuç < avuç, táuk, baul (KTA); töb_olsun, m zu < mevzu (KYA); dev ir- > d ir- (topla-) (NYA); oy < üvey (R A); evel < evvel, uvet < kuvvet (EA).

“-y- > ø”: irehan, böle, deze, pehamber, ih, söylemez, kefinde, pedahladı (AYA); söyle, nere_e, di_i, az mıdı, h dı, le (E A); bele, halile (haliyle) (Er A); tireki (tiryaki), pèke (peyke), ik t (GKAYA); öle, b gir, babaigit (KBAYA); cöö (< yadag > yaya), ee (< idi > eye: sahip), neet (< Ar. niyyet > niyet) (KTA); buraa < buraya, ağlaarak, deecek, çe me, nere. b lımı , baktıdım, böle, omuya, öle, eh (KYA); söliyemem, z neb, bi iler, d zeñ (teyzen) (NYA); n a < niye, ttum, ik t < ikayet, b ram, b le, fasulá (R A); ri (Man.Som), (Man.Kul.), ölä (z.Ber.) (GBAA).

“-z- > ø”: kalmasın < kalmazsın, demesın < demezsin (KTA); acı < azıcık, e_sen doğmasañ deyo, inanmasñız (KYA); azcık > ıclıh (NYA).

2.1.1.3. Kelime Sonunda Ünsüz Dü mesi:

Kelime sonunda, “-g, -h, -k, -l, -n, -r, -s, -t, -v, -y, -z” ünsüzleri dü mektedir.

“-g/- > ø”: “Eski Türkçede birden fazla heceli kelimelerin sonunda yer alan g/g’ler Eski Anadolu Türkçesine geçerken düşmüştür: ayrı 48b.2 < adrıg, arulıg 32b.16 < arıg, kapu 53a.16 < kapıg, saru 39b.1 < sarıg, taru 8a.6 < tariğ” (Ihan, 2009: 93-94); katı < katı (BD); *Bu sesler ikili kullanım arz ederler*: arı > arı, çerig > çeri, isig > isi, kıatı > kıatı, kiçig > kiçi, (MS); ki i < ki ig, attı < kıatı (BKTM); açuu (< açıg), aruu (< arıg), ayruu (< adrıg: ayırma), katuu (< katıg) (KTG).

“-h > ø”: saba, vala (AYA); memefi, abdula (Er A); abdulla, sifde (siftah), teravi, sahi (GKAYA); Abdulla, Alla, Zeynulla (BKTM); tari (tarih) (KBAYA); künöö (günah), makröö (mekruh), aa (ah). (KTG); evv < eyvah, saba < sabah, sayı (KTA); i tibâ < Ar. i tib h (üphe) (ÖTG); Nu < Nuh, saba < abah, sil < silah, tenbi < tenbih (R A); abdulla (EA).

Türkçesinde düşmüştür: şerbete 12b.6, güneşe 52b.5, ağacı 15b.11, olan 17b.13” (Ihan, 2009: 93-94).

“-yor” imdiki zaman ekinin ba indaki “y-”nin dü mesi, geçici dü me olarak a ızlarda da görülebilmektedir. Ek sonunda ünsüz dü mesi çokluk ekinin sonundaki “-r”nin dü mesi, “-yor” zaman ekinin “-r”sinin dü mesi, üçüncü ço ul ahıs ekinin dü mesi ekinde de görülmektedir: gelorum, gidorum, yapım, görüm, çocukla, vardıla, gelmi le.

2.2. Dü en Ünsüzün Durumu Açısından Ünsüz Dü mesi:

Ünsüz dü mesi açısından Türkçenin metinlerine baktı ımızda, bazı ünsüzlerin lehçe- ive özelli i olarak kalıcı bir ekilde dü tü ü görülmektedir. Bazı ünsüz dü meleri ise yazı dili haline gelememi olan a ızlarda görülmekte olup, a ızdan a za bölgeden bölgeye de i ebilen *geçici ses düşmeleridir*.

2.2.1. Kalıcı Ünsüz Dü meleri:

Lehçe veya ive özelli i olarak dü en ünsüzler, tarihî metinlerde kullanılmasına kar ın günümüz yazı dillerinde görülmeyen ünsüzlerdir. Bu açıdan O uz grubu ivelerine baktı ımızda, bol- fiilinin ba ında bulunan b- ünsüzünün dü mesiyle “ol-” fiilinin ortaya çıktığı, dü menin kalıcı oldu u görülmektedir.

Eski Türkçede ve ça da lehçelerin bir kısmında “bol-” ekliyle bulunan fiil “b-” ünsüzünün kalıcı olarak dü mesiyle bazı tarihî dönemlerle ça da lehçelerde “ol-” eklini almı tır. “*ola 2a.10, 2b.1 < bol-, olan 62a.17 < bol-, olına 2a.4, 30a.7 < olun-*” (Ihan, 2009: 93).

“ile” edatının Rıdvan Öztürk’ün de dedi i gibi “bilen”den türedi i kabul edilirse -ki böyle olmalıdır-, burada da kalıcı bir “b-” dü mesi vardır. Öztürk, “*Uygur Türkçesinde vasıta hâli bilen “ile” edatı ile yapılı*” (Öztürk, 1994: 53) demek suretiyle bilen < ile de i imine i aret etmektedir. Bu kalıcı “b-” dü mesi de ça da lehçelerin ço unda görülmektedir.

Yine O uz grubu ivelerinde, Eski Türkçe dönemi ve bazı ça da lehçelerden farklı olarak, çok heceli kelimelerde ikinci ve sonraki hecelerin ba ında ve sonunda bulunan “-ğ/-g” ünsüzleri ile eklerin ba ında ve sonunda yer alan “-ğ/-g; -k/-k” ünsüzlerinin de kalıcı olarak dü tü ü görülmektedir. “-ğ/-g; -k/-k” damak ünsüzlerinin dü mesi, eskiden beri Batı Türkçesinde görülmekte olup, Batı Türkçesini Do u Türkçesinden ayıran belli ba lı özelliklerdendir: arı < arıg, *emek* < *emgek*, sarı < sarıg, sevi (a k) < sevig, kazan- < kazgan-, *kapı* < *kapıg*, tav an < tabı gan), *diri* < *tirig*, iyi < edgü, belir- < belgür-, *yalan* < *yalgan*, -gan/-gen: bar-gan, -ıg/ig: sab+ıg (söz-ü), adgır+ıg, -garu-gerü: il+gerü, yok+garu; -ga/-ge: Oguz+ga, -galı/-geli: ölgeli, -lık/-lik: *başlı* < *başlıg*, küç+lüg, ... vb.

Sonu “-k” ünsüzü ile biten kelimelere küçültme (+cIk , +cUk, +cAk) ve kar ıla tırma (+rAk) ekleri eklenirken, kelime sonundaki “-k” ünsüzü dü er:

büyük+cek > büyücek, küçük+çük > küçücük, sıcak+cık > sıcacık; yım ak+cık > yumu acık; çabuk+cak > çabucak; ufak+rak > ufarak küçük+rek > küçürek vb.

Akıcı Ünsüzler (l, r, y, n) de dilimizde en çok dü me e ilimi gösteren ünsüzlerdir. Bu dü menin bazıları kalıcı niteliktedir, bir kısmına ise yalnızca konu ma dilinde rastlanır. Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinde iç sesinde “-l-” bulunduran bazı kelimeler de, “-l-” sesin dü ürülmü ekleriyle Eski Anadolu Türkçesi ve onun devamı olan Türkiye Türkçesi ile ça da lehçelerde kullanıla gelmi tir: *aslan* < *arслан*, *bile* < *birle*, *getirmek* < *keltürmek*, *i-mek* < *er-mek*, *ise* < *er-ser*, *kardeş* < *karındaş*, *o* < *ol*, *oturmak* < *olturmak*, *pek* < *berk*, *sepelemek* < *serpelemek* (Özkan vd., 2001: 328-332).

Saha (Yakut) Türkçesinde “-tAr / -tAx” olan (Kiri çio lu, 1994: 27-28) art kipi eki, Eski Türkçede “-sAr”dır. Günümüz yazı dillerinde bu ek, eski Türkçedeki “-sAr”ın sonundaki “-r” ünsüzünün kalıcı olarak dü mesiyle “-sA” eklini almı tır: yarın gelse, çalı sa, yürüsek mi?

“-lAr” çokluk eki, tarihî dönem metinlerinde ve ça da lehçe/ ivelerde varlı mını devam ettirebilmesine kar ılıklı, bazı lehçe/ ivelerde fonetik de i imlerle “-lAr” yanında, “-lOr, -dAr, -dOr, -tAr, -tOr” gibi ekiller de kullanılmaktadır. Bunlardan ba ka bazı ivelerde ekin sonundaki “-r” ünsüzünün kalıcı olarak dü tü ü ve ekin “-lA” eklinde kullanıldı ı görülmektedir.

52

Di er lehçe/ ivelerde görülmeyen “-s-” ünsüzünün kelime ba nda kalıcı dü mesi örneklerine, Saha (Yakut) Türkçesinde rastlanmaktadır. “-s-” ünsüzünün dü mesi ve örnekleri Kiri çio lu’nun eserinde öyle geçmektedir: “*Kelime başı s-si önce Başkurtçada olduğu gibi h-’ye dönmüş sonra kaybolmuştur. Sen > en, saal > aal, suub > uu, semiz > emis*” (Kiri cio lu, 1994: 27).

Kırgız Türkçesinde de “-b-” kalıcı dü mesi, ünlü uzunluklarıyla u örneklerde gerçekte mi tir: “*suu* (<*sub*), *uu* (*ab*: *aw*); *calooru-* (<*ET yalbar-*): *yalvarmak*, *cooş* (<*ET. yabaş*) *yavaş*” (Ba da -Kutlu, 2004: 20).

Kelime ba nda Eski Türkçe metinlerde de “-y-”li ve “-y-”siz kullanılan bazı kelimeler, günümüzde de bazı lehçelerde “-y-”li ekleriyle bazılarında da “-y-”siz ekleriyle kullanılmaktadır. “-y-”siz kullanımları kelime ba nda “-y-” ünsüzünün dü mesi olarak de erlendirirsek burada da kalıcı ünsüz dü mesi görülmektedir: *yılan-ılan*, *yıldız-ıldız/ılduz*, *yincü-incü/inci*, *yır-ır* vb. Bu durum, Hazainu’s-Sa’adat adlı eserde de görülmü tür: “*ılan 25a.13* < (*yılan*), *ılduzı 50a.11* < (*yıldız*), *ılcaık* 1

lak

üzüğü (Mş/KF, 3), igirmi (17), ilan, ürek, üzük (Tn/OA, 13), igirmi (34), üzük (Ur/KEK, 26), üregim (3), üzünü (Vn/AİAD, 4), ilan, ulduz, üzük (Vn/MD, 8)” (Karahan, 1996: 31).

Alıntı kelimelerde gırtlak ünsüzü olan “h” de ço u zaman erimekte ve geçici olarak dü mektedir: Ahmet > Amet, Abdullah > Abdulla; cephe> cepe; dirhem> direm; eczahane> eczane; hastahane> hastane; ha ha > ha a ; hoparlör> oparło; mahbûs> mapıs; Mehined> Memet; me hed> ma ad; postahane> postane vb.

Alıntı kelimelerde, di ünsüzleri olan “d” ve “t”, iç ve son ses durumunda dü erler. Bu da yazıda gösterilmeyen geçici dü melerdir: “âbdest > aptes, artist > artis, destgâh > tezgâh, dost > dos, fihrist > fihris, katarakt > katarak, makinist > makinis, serbest > serbes, solist > solis” (Özkan vd., 2001: 332).

3. Sonuç:

Ünsüz dü mesinin temel sebepleri olarak *Türkçenin asli sesi olmayan ünsüzlerin düşürülmesi / Alınma kelimelerin dilin bünyesine uydurularak alınırken meydana gelen düşmeler; Türkçenin asli ünsüzlerinin lehçe, şive ve ağızların oluşumunda toplumsal tercihlere bağlı olarak düşürülmesi; sesin özelliğine bağlı olarak düşürülmeler* gibi üç temel sebep tespit ettik.

Dü en ünsüzlerin durumu açısından, yazı diline yansıyan dü meleri kalıcı dü meler; a ızlarda görülen ve bir yazı dili içerisinde bölgeden bölgeye de i ebilen dü meleri, geçici dü meler olarak kabul ettik. Her iki tür dü me de Türkçede çokça görülmektedir. Türkçede dü en ünsüzün yeri açısından kelime ba ı, içi ve sonu ile ek ba ı ve sonunda ünsüz dü meleri görülmektedir.

Ünsüz dü mesi olayı “b, d, f, g, ğ, h, k, l, m, n, r, s, ş, t, v, y, z” seslerinde görülmektedir. Ön sesteki ünsüz dü mesi daha çok “b-, h-, n-, ş-, v-, y-” seslerinde meydana gelir. Bunların arasından “h-” ünsüzü alınma kelimelerde çokça dü erken, “y-” ünsüzü Türkçe kelimelerde çokça dü er.

ç seste ise ses dü mesi daha çok meydana gelmektedir. Dü en sesler “-b-, -d-, -f-, -g- /-ğ-, -ğ-, -h-, -k- /-k-, -l-, -m-, -n- /-ñ-, -r-, -s-, -ş-, -t-, -v-, -y-, -z-”dir. Bunların içerisinde, “-f-, -g- /-ğ-, -ğ-, -h-, -k- /-k-, -l-, -n-, -r-, -t-, -v-, -y-” sesleri daha çok dü mü tür. “-f-, -h-, -v-” sesleri yabancı kelimelerde bulunabilece inden, bu seslerin dü tü ü örnekler de yabancı kelimelerde çokça kar ımıza çıkmaktadır.

Son sesteki ünsüz dü melerinin ise “-b-, -g-/ğ-, -h-, -k/-k-, -l-, -n-, -r-, -s-, -t-, -v-, -y-, -z-” seslerinde oldu u görüldü. Bunlardan “-g-/ğ-, -k/-k-” seslerinin dü mesi, Türkçenin tarihî geli imine ba lı olarak olu mu iken “-t-, -r-, -v-, -h-” seslerinin daha çok yabancı kelimelerde dü tü ü görülmü tür.

“r” ünsüzünün titrek bir ses olması ve telaffuzu zorla tırması; “y” ünsüzünün yarı ünlü de erinde olması, bu iki ünsüzün Türkçe kelimelerde dü melerine sebep olmaktadır.

KISALTMALAR ve KAYNAKLAR

- (DLT) Atalay, Besim. (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I.* (4. baskı) Ankara: TDK Yayınları.
Atalay, Besim. (1942). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme.* Ankara: TDK Yayınları.
- (KTG) Ba da , Cahit - Abdülmukaddes Kutlu. (2004). *Kırgız Türkçesi Grameri.* Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları.
- (KBAYA) Buran, Ahmet. (1997). *Keban Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları.* Ankara: TDK Yayınları.
- (E A) Buran, Ahmet. (2003). *Elazığ İli Ağızları.* Elazığ .
Cafero lu, Ahmet. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.
- (ÖTG) Co kun, Volkan.(2000). *Özbek Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.
- (KTA) Eckmann, Janos. (1962). *Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı.* Nemeth Arma anı, Ankara.
Ercilasun, Ahmet B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.* Ankara: Akça Yayınları.
- (Er A) Gemalmaz, Efrasiyab. (1978). *Erzurum İli Ağızları.* Erzurum.
- (KYA) Gülensoy, Tuncer. (1988). *Kütahya ve Yöresi Ağızları.* Ankara: TDK Yayınları.
- (R A) Günay, Turgut. (1978). *Rize İli Ağızları.* Ankara: Ankara Üniv. Basımevi.
- (HS) Ihan, Nadir. (2009). *Eşref b. Muhammed Hazainu's-Sa'adat (İnceleme-Metin-Dizin).* Malatya.
Karahan, Leylâ. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması.* Ankara: TDK Yayınları.
- (STG) Kiri çio lu, M. Fatih. (1994). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.
- (GBAA) Korkmaz, Zeynep. (1956). *Güney-Batı Anadolu Ağızları, Sesbilgisi (Fonetik).* Ankara: TDK Yayınları.
- (NYA) Korkmaz, Zeynep. (1994). *Nevşehir ve Yöresi Ağızları.* Ankara: TDK Yayınları.
- (AYA) Nakibo lu, Sadi H. (2001). *Adıyaman ve Yöresi Ağızları.* Ni de.
- (EA) Olcay, Selahattin. (1966). *Erzurum Ağzı.* Ankara: TDK Yayınları.
Özkan, Mustafa - Esin, O. - Tören, H. (2001). *Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım.* stanbul: Filiz Kitabevi Yayınları.
- (GTG) Özkan, Nevzat. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.
- (YUTG) Öztürk, Rıdvan. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.
- (GKAYA) San, Sabri Özcan. (1990). *Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları.*
- (BKTM) Tamir, Ferhat. (1989). *Barköl'den Kazak Türkçesi Metinleri.* Ankara.
- (OTM) Tekin, Talat. (2003). *Orhun Türkçesi Grameri.* stanbul.
- (ETT) Timurta , Faruk Kadri. (1981). *Eski Türkiye Türkçesi.* stanbul.
- (MS) Toparlı, Recep, (1992). *İrşadü'l Müluk ve's-Selatin.* Ankara.
- (PKTA) Yüksel, Zühal. (1989). *Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı.* Ankara.